

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYOK

← ————
STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

HADAK ÚTJÁN

A népvándorláskor
fiatal kutatóinak
XXIX. konferenciája

Budapest, 2019. november 15–16.

Főszerkesztő: Türk Attila

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

MARTIN OPITZ KIADÓ

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 24.2

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 4.2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
Istanbul Medeniyet University (Istanbul)

Balázs Sudár
Institute of History of RCH (Budapest)

Attila Türk
Research Group of Early Hungarians of RCH
(Budapest)

„HADAK ÚTJÁN”
A NÉPVÁNDORLÁSKOR
FIATAL KUTATÓINAK
XXIX. KONFERENCIÁJA

Budapest, 2019. november 15–16.

29TH CONFERENCE OF YOUNG SCHOLARS
ON THE MIGRATION PERIOD
Budapest, November 15–16, 2019

Főszerkesztő
Türk Attila

BUDAPEST 2023

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

támogatásával valósult meg

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet megjelenését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Információs Hivatal „Tudományos Mecenatúra Pályázat”
MEC_K_21 alprogramja támogatta (MEC_K_141246).

A kötet az Árpád-ház Program támogatásával készült
(IV.1. Keleti örökség – Keleti kapcsolatok. Írott források és kiadványok
IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarorszá-
g és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és
Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Szerkesztők

Jancsik Balázs – Sudár Balázs

Munkatárs

Ambrus Edit

© szerzők

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-35-3

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport –
PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

HÁGÁR ORSZÁGÁBAN

A MAGYAR KIRÁLYSÁG ZSIDÓ KÖZÖSSÉGEI AZ ÁRPÁD-KORBAN

VÉGH ANDRÁS*

Kulcsszavak: *Árpád-kor, zsidóság, kisebbségek, anyagi kultúra, oklevelek*

Absztrakt: A tanulmány a Magyar Királyságban élő zsidó közösségek helyzetének és anyagi kultúrájának áttekintésére vállalkozik, időrendben visszafelé haladva, az Árpád-kor végétől annak elejéig. Az Árpád-kor végén a zsidók a kialakulóban lévő városokban laktak, és bár ott a király által az adott városnak adományozott ugyanazon jogokat élvezték, mint a város keresztény polgárai, jogi helyzetükben ugyanakkor negatív irányú változást is észlelhetünk. Például, bár még a 13. században is tudunk zsidó származású kamaraispánokról, az 1279-ben tartott budai zsinat újra tiltotta a zsidóknak bármilyen közhivatal viselését, és körülbelül ekkortájt vált végérvényesen lehetetlenné zsidó számára bármiféle hivatal betöltése a magyar királyi udvarban. A zsidó közösségekről a 11–12. századok során is a királyi hatalmi központokban, központi településeken rendelkezünk szórványos adatokkal. A zsidók számára addigi életmódjuk fokozatos nehezését a keresztény Magyar Királyság lassú kiépülése jelentette, melyek I. (Szent) László és I. Kálmán királyok törvényeiben is megjelentek. Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy a Magyar Királyság az Árpád-korban biztos lakóhelyet jelentett a zsidóknak, a Nyugat-Európában tapasztalható atrocitások (vagyonfosztó sarcolások, pogromok stb.) nem értek el ideig.

Az alábbi tanulmány a Magyar Királyság területén az Árpád-korban élt zsidók történetének összefoglaló jellegű bemutatására tesz kísérletet a kutatás jelen állapotára építve. *In medias res* elkezdve témánk kifejtését, egy sok szempontból tanulságos, kis történetfoszlányt idézünk meg Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofe *Sibbolei ha-leket* („Összegyűjtött kalászok”) című, a 13. század második harmadában összeállított halákhikus responsumgyűjteményéből.¹ A történet szereplői, a Regensburgból származó Hija fia Avraham és testvére, Jaakov megrakott szekereikkel, és társaikkal a Kijevi Ruszból jövet haladtak át Hágár országán, azaz Magyarországon. Útjuk során még a szombat beállta előtt szerettek volna elérni egy zsidó közösséggel is rendelkező helyiséget, amikor az egyik szekerek kereke eltört. Amíg ezt meg nem javították, a Duna túlsó partján kellett maradniuk mintegy mérföldnyi tá-

volságra a kitűzött céltól, és amire megérkeztek, a helyi zsidó közösség már éppen távozóban volt a zsinagógából az esti istentiszteletről. Ezek nem köszöntötték őket, és másnap reggel sem engedték be a zsinagógába, majd a szombat utáni napon szigorú böjtre és pénzbüntetésre ítélték a két, szombatot megtörő zsidót.

Mikor és hol történhet meg mindez? Az eset keltezését a többféle kéziratos és nyomtatott forrásban fennmaradt szövegben szereplő nevek olvasata és értelmezése határozza meg. Kohn Sámuel 1050 körülire, a mai szakirodalom a 11. század második felére vagy végére helyezi el az eseményt. A helyszínt általában Esztergommal azonosítják, bár a szöveg nem tartalmaz a helyiség nevére semmilyen utalást. Tehát a zsidó vallásgyakorlatot magyarázni kívánó írás ugyan bepillantást enged a magyarországi zsidók Árpád-kori világába, ám maga a rövid

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. vegh.andras.imre@btk.ppke.hu

¹ KOHN 1884, 405–408; HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 8. sz., 116–119; KOMORÓCZY 2013, 4. sz., 53–55.

szöveg arra is utal, mennyire hiányosak az ismereteink erről a világról. A korszakban keletkezett írott történeti források amúgy is korlátozottan állnak rendelkezésünkre, de a zsidókra nézve még halmozottabban hiányoznak. A módszeres kutatások ellenére is csupán a királyok e tárgyú törvényeire, egyházi rendelkezésekre, néhány okleveles emlékre, valamint a kisszámú héber történeti, zömmel azonban halákhikus irodalomra, és szórványos arab és görög utalásokra támaszkodhatunk.² A tárgyi emlékek pedig, elsősorban a régészeti kutatásokból származók, csak szórványosan tudják kiegészíteni az írott forrásokat.³ Az alábbiakban a forrásanyag természetéhez igazodva, fordított időrendben próbálom összefoglalni ismereteinket. Az 1241–1242-ik évi mongol hadjárat utáni korszaktól indulunk el, amelyről viszonylag kielégítő kép rajzolható, és innen haladunk majd visszafelé az időben a máig sok megfajtatlan kérdéssel teli korba, a magyar és zsidó kapcsolatok kezdetéhez.⁴

A Magyar Királyságban a 13. század második felében zsidók kizárólag az éppen kialakulóban lévő városokban laktak. Egyrészt a *medium regni*, az ország központi régiójának királyi székvárosai voltak ezek: Esztergom,⁵ Fehérvár⁶ és Buda,⁷ másrészt az innen Itáliába (Körmend,⁸ Vasvár⁹), a Duna-menti német tartományokba (Sopron,¹⁰ Pozsony¹¹), a Cseh Királyságba (Nyitra¹²) és Sziléziába (Trencsén¹³) vezető utak mentén fejlődő fontosabb kereskedelmi központok. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a köz-

ponti régió és a nyugat felé vezető irányokon kívül az ország további jelentős részében nem voltak zsidók lakta települések. A zsidók a király által adott városnak adományozott ugyanazon szabadságokat, mai kifejezéssel élve jogokat, élvezték, mint a város keresztény polgárai. Több példa is utal erre. Bár a legtöbb városi kiváltságlevél külön nem tér ki a zsidókra, de Pozsony városnak III. András király által 1291. december 2-án kiállított kiváltságlevele és Sopron városnak I. Károly által 1324. január 29-én kiadott kiváltságlevele *expressis verbis* kimondják a város szabadságaiban való azonos részesedést keresztények és zsidók számára.¹⁴ Egy másik esetben a körmendi bíró, a polgárok és a zsidók közösen pereskedtek egy nemessel.¹⁵ A 13. századi budai Zsidó utcában végzett régészeti feltárások eredményei is erre mutatnak: egyenlő méretű és hasonló beépítésű telkeken éltek keresztények és zsidók.¹⁶ A városi kiváltságlevelekből származó polgári egyenlőségnek azonban határt szabtak a keresztényekkel való kapcsolatokat szabályozó törvények és rendelkezések, amelyeket a magyar királyok a középkor emberének mindennapjait alapvetően befolyásoló keresztény vallás normarendszere alapján hoztak.¹⁷ A többségi keresztény hit védelméért felelős uralkodók az eltérő vallás miatt korlátozták a zsidók jogait a keresztényekkel szemben, azonban biztosították a zsidók számára a szabad vallásgyakorlás és az ebből következő hétköznapi életvitel eltérő formáit.

² Héber nyelvű szövegkiadások: HÉBER KÚTFORRÁSOK 1881; KOHN 1884; SCHEIBER 1960; SCHEIBER 1983; SCHEIBER 1992; HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003; KOMORÓCZY 2013. Latin nyelvű szövegkiadások: ÁÚO; CJH; RA; MZSO; EFHU; DRMH; KOMORÓCZY 2013. Arab nyelvű források: KMOŠKÓ 2000; KOMORÓCZY 2013.

³ Műemléki és régészeti feltárások: DÁVID 1978; GÖMÖRI 1979; B. NYÉKHELYI 2003; VÉGH 2006a; VÉGH 2011.

⁴ A korszak zsidó történetének fontosabb összefoglalásai: KOHN 1884; BÜCHLER 1901; KUBINYI 1995; BEREND 2001 (magyar fordítása: BEREND 2012); HARASZTI 1999; KOMORÓCZY 2012; HARASZTI 2014; SZENDE 2016.

⁵ MES 2. 358. sz., 360. (1294); MES 3. 159. sz., 96. (1326).

⁶ MZSO 1. 23. sz., 31. (1256).

⁷ SCHEIBER 1983, 103, 110–111. (1276); PEST MEGYE 1938, 128. sz. (1290); SRH 1. 485. (1307).

⁸ MZSO 5/1. 11. sz., 12–13. (1300 k.).

⁹ MZSO 1. 25. sz., 33. (1263).

¹⁰ DÁVID 1978; MZSO 1. 35. sz., 61–62; AO, 42. sz., 30. (1324).

¹¹ MZSO 1. 32. sz., 55. (1291).

¹² CDES 2. 208–209. (1248).

¹³ MZSO 1. 34. sz., 60–61. (1300).

¹⁴ Pozsony: MZSO 1. 32. sz., 55; Sopron: UB 3. 319. no., 169.

¹⁵ MZSO 5/1. 11. sz., 12–13.

¹⁶ VÉGH 2003.

¹⁷ Ismertetésüket lásd alább, 61. jegyzet. A középkori nyugati egyház *christianitas* fogalmának fejlődését és hatását a keresztény-zsidó kapcsolatokra lásd: BEREND 2001, 42–46.

A városfejlődést erőteljesen támogató IV. Béla király szükségesnek látta, hogy 1251-ben ünnepélyes formában kiállított oklevélben a korábbiaknál részletesebben szabályozza a királyságában élő zsidók jogait.¹⁸ Béla oklevelének szövege nagyrészt nem volt eredeti, összeállításához nyugati szomszédjának példáját használta fel.¹⁹ II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg ugyanis 1244-ben adta ki a tartományában élő zsidók életét szabályozó rendeletét,²⁰ amelyet azután más térségbeli uralkodók is alapul vettek, így II. Ottokár 1254-ben mint cseh király és 1268-ban mint morva örgróf, V. Bolleszláv lengyel nagyfejedelem 1264-ben, és I. Bolko schweidnizi herceg 1295-ben. Mindnyájan, IV. Bélát is beleértve, a maguk nevében, többnyire szó szerinti átvétellel és csak kisebb változtatásokkal adták ki a szöveget.²¹

A Béla király által is kiadott rendelkezések a keresztények és zsidók elkülönítését erősítették meg, elsősorban azért, hogy a zsidók által lakott város bírójának a jogkörét korlátozták, és a zsidók közötti vitás ügyeket saját bíróságuk (a *beit din*) elé utalták. A főbenjáró esetek feletti ítélezést önmagának, illetve az ő személyében eljáró bírónak tartotta fenn az uralkodó. A magyar király oklevele tartalmi szempontból harmincegy pontra bontható, tematikája pedig meglehetősen aránytalan. A pontok közül nyolc foglalkozik a zsidók jogállásával, a felettük való bíraskodás elvi és eljárásjogi kérdéseivel, hét pont az erőszakos bűncselekményeket tárgyalja, tizenegy pont a kézizálog hitelezés kérdéseit szabályozza, vagyis az általuk elfogadott zálogtárgyakat és azok kiváltásának módját, amihez csatlakozik egy további pont az ország előkelőinek nyújtott hitelekről és az ennek fejében lekötött földbirtokokról. Egyéb kérdésekről csak a fennmaradó négy pont rendelkezik. Biztosítja, más polgárokkal egyezően, a királyi beszállásolást tiltását, és a városuk polgáraival egyenlő harmincadvám alóli mentességet. Továbbá a zsidó vallási, törvénykezési és oktatási központ, a zsinagóga védelmét, a halottak szállításának vámmentességét, és a záloghitelezés

pontjai közt a zsidó ünneptartás zavartalanságát. Az oklevél utolsó, harmincegyedik rendelkezése, amely IV. Béla kiegészítése az átvett szöveghez, elmozdításukkal fenyegeti meg a városbírókat, ha nem ennek az oklevélnek a tartalma szerint, és a zsidókat régóta illető rendelkezések, szokások és szabadságok (*contra statuta consuetudines et libertates ipsorum hactenus observatas*) ellenére ítélnének. A király ezen utolsó rendelkezésében visszautal arra, hogy mostani rendelkezésén kívül az őt megelőző királyok zsidókra vonatkozó intézkedései is érvényben maradnak, vagyis jelen oklevele nem törli el azok érvényét.

A szakirodalom rendre kiváltságlevélként hivatkozik erre az oklevélre, hasonlóan a 13. századi királyi politikában megjelenő, különböző társadalmi, vagy etnikai csoportoknak adományozott királyi kiváltságlevelekhez (mint az erdélyi szászoknak adott 1224-es ún. *Andreanum*, vagy különféle városi kiváltságlevelek), amelyek a megadományozott közösségeket más csoportokat nem illető, különféle „szabadságokban” részesítették. Azonban IV. Béla 1251-es oklevele más jellegű: rendeletek sorát tartalmazza, a fent említett oklevelekben egyébként általánosan szereplő, újonnan adományozott *libertas* kifejezés itt nem jelenik meg, hanem a király oklevele tartalmát rendelkezésnek (*constitutio*) és törvényeknek (*iura*) nevezi. Mint láttuk, az utolsó pontban kifejezetten hivatkozik az elődei által adományozott rendelkezésekre, szokásokra és szabadságokra is, amelyeket ezek szerint újabb rendelkezésekkel egészít ki. Az oklevél tehát tartalma szerint nem kiváltságlevél. A *privilegium* kifejezés kizárólag a szöveg végén fordul elő, és az oklevél ünnepélyes formájú kiállítási módjára vonatkozik. Nem tartható tehát helyesnek kiváltságlevélként vagy privilégiumként hivatkozni IV. Béla oklevelére. Mindez komoly félreértésre adhat okot, és olyan túlzásoknak ad teret, mint „a magyarországi zsidóság Aranybullájának”, „*Magna Chartájának*”, illetve az *Andreanum* mintájára *Belanum*-nak nevezni az oklevelet.

¹⁸ IV. Béla, 1251. XII. 5. (MZsO 1. 22. sz. hibás keltezéssel: XII. 7.)

¹⁹ A kimaradt, illetve betoldott mondatok, valamint a szöveg részletes elemzéséhez I. KOHN 1884, 101–113, 371–376; KUBINYI 1995, 5–6; BEREND 2001, 80–82; KOMORÓCZY 2012, 175–182; HARASZTI 2014, 31–35; SZENDE 2016, 132–133.

²⁰ MZsO 1. 23–27; modern kiadása: REGESTEN 25. no., 35–38.

²¹ KOHN 1884, 372.

A formai és tartalmi túlértékeléssel szemben Kubinyi András hívta fel arra a figyelmet, hogy a szakirodalomban elterjedt közvélekedés IV. Béla oklevelét „a zsidók helyzetének megjavítására kiadott intézkedésként szokta idézni”. Mégis érdemes megfigyelnünk, hogy bár a fehérvári zsidók lemásoltatták a király oklevelét a fehérvári káptalannal 1256-ban,²² ezután legközelebb majd csak mintegy százötven év múlva, 1396-ban írták át a pozsonyi zsidók újra, majd erősítették meg 1436-ban Zsigmond királlyal. Ezt követően szinte minden későbbi középkori uralkodónk átírta és megerősítette az oklevelet, de már merőben más, megváltozott társadalmi körülmények között. „Ez csak azt bizonyíthatja, hogy a hazai zsidóságnak a kiváltságlevélre ebben az időben, azaz a XIV. század végén volt igazán szüksége, nem pedig a XIII. század közepén.”²³

Az 1251-es oklevél kapcsán érdemes még egy elterjedt félreértésre kitérni. IV. Béla király rendelete a zsidókat jogi értelemben közvetlenül az uralkodó *iurisdictio*ja, gazdasági értelemben az uralkodó *camerája* alá tartozó csoportként határozta meg. Mint láttuk, esetükben az eltérő vallás toleranciája adott erre okot. Ebből a korabeli szempontból nézve Berend Nóra és Szende Katalin helyesen hasonlította a zsidók jogállását más társadalmi (pl. királyi szerviensek, városi közösségek), vagy etnikai (pl. erdélyi szászok) csoportok hasonlóan közvetlen kötődéséhez a király személye és udvartartása felé.²⁴ Anakronizmus tehát a zsidók ún. kamaraszolgátságáról beszélni ebben a korszakban, hiszen ebben az esetben a fent idézett többi társadalmi és etnikai csoportról is ezt kellene állítanunk. A szakirodalomban megjelenő állításokkal szemben az oklevélben nincs szó a zsidók adófizetéséről sem a király számára. Az adófizetésnek, nem csak a mennyiségét, de a módját is, források hiányában, teljes homály fedí.

A városok születésének ebben a korai szakaszában a zsidók általában zsinagógájukhoz és egymáshoz közel telepedtek le a városokon belül, más népcsoportok elkülönülési szokásaihoz hasonlóan (lásd például a budai Olasz utcát).²⁵ A későbbiekben megjelenő gettószerű zsidónegyed ekkor még ismeretlen volt, zsidó háztulajdonok keveredtek keresztény háztulajdonokkal.²⁶ Ezek a Zsidó utcák az ismert esetekben, mint Budán, Pozsonyban és Sopronban a falakkal övezett város belsejében, a fő piactérhez közel helyezkedtek el.²⁷ A zsidókat a keresztény polgártól a fent bemutatott vallási alapú elkülönülés és az ezt szabályozó törvények választották el, egyebek nem. Kitérően szemléltetik mindezt a 13. század közepén alapított Buda város Zsidó utcájában (ma Szent György utca) feltárt telkek a zsinagóga szomszédságában, amelyek a város egészére kiterjedő, egységes, telekosztás rendjébe illeszkedtek.²⁸ A telkek beépítése sem tért el a város többi részétől. Az utcai homlokzat mögött, az utcára merőlegesen elhelyezett és teljesen alapincézett épületek emelkedtek, a telk közepén fekvő széles kapualjjal.²⁹ Az ásatásokon feltárt használati tárgyak típusai sem különböznek a város más helyszínein feltárt tárgyakétól, amely egyébként az askenázi zsidóság és a többségi keresztény társadalom körében általános jellegzetesség a korszakban.³⁰ A budai Zsidó utcában feltárt kutakból például csak szórványosan kerültek elő zsidókra utaló tárgyak. Így a hatalmas mennyiségű, általános jellegű háztartási kerámia anyagban egyetlen pohár aljára festett néhány héber betű, vagy egy fatál aljába vésett Dávid csillag, illetve egy palatábla töredék hátába karcolt név utal a telkek hajdani zsidó tulajdonosaira.³¹

IV. Béla oklevelének számos pontja foglalkozik a zsidók hitelezési tevékenységével, ami gazdasági tevékenységük fontos eleme volt, mivel őket nem kötötte a kamatszedésre vonatkozó keresztény egy-

²² MZSO I. 23. sz., 31; KOMORÓCZY 2013, 16. sz., 87–89.

²³ KUBINYI 1995, 5.

²⁴ BEREND 2001, 83–84; SZENDE 2016, 131–132.

²⁵ VÉGH 2006, 81–82, 86–87.

²⁶ VÉGH 2006, 150–151; SZENDE 2010, 17–18.

²⁷ SZENDE 2016, 135–143.

²⁸ VÉGH 2016, 86–87.

²⁹ VÉGH 2003; VÉGH 2009.

³⁰ EUROPAS JUDEN 2004.

³¹ B. NYÉKHELYI 2003, 33–34, 40–41; VÉGH 2005, 136–137, 14. kép.

házi tilalom. A városokban élő zsidók gazdasági tevékenysége azonban jóval kiterjedtebb volt ennél, és nem sokkal tért el a városok keresztény polgárainak tevékenységeitől. A távolsági kereskedelemre az 1251-es oklevél egyik pontja is utal, amely, mint azt már említettük, az adott város keresztény kereskedőivel egyenlő vámmentességet biztosított a harmincad vám alól. A zsidók nem maradtak ki az alapvető városi mezőgazdasági tevékenységből, a szőlőtermesztésből és az ebből következő borkezelésből sem. A budai Zsidó utca 13. századi házait ugyanúgy alapincézték, mint a város többi területén megőrződött középkori épületekét. A pinccék alapvető funkciója pedig a bor tárolása volt.³² Ugyanezen utca házainak udvarán nyitott kutak vizes környezete megőrizte a szerves anyagokat. Az itt feltárt kutakból előkerült gyümölcsmagvak jelentős részét szőlőmagvak tették ki, bizonyítva a szőlőkultúra és a borkészítés jelenlétét.³³ A zsidók a kézművesség bizonyos formáit is gyakorolták, bár nem a céhes keretek között. A budai első zsidó negyed Zsigmond-kori felszámolása idején a kutakba került feltöltési rétegekből kézműves tevékenységre utaló tárgyak, például fémöntésre használt tégelyek, lepárlók kerültek elő.³⁴

A zsidók közül a legtehetősebbek a királyi udvarral is többrétű kapcsolatba kerültek. Részben a királyi udvart látták el különleges árukkal és hitelekkel nyújtottak. Erre ugyan kevés forrás utal, de a tevékenység létezésének példája a Fredman kamaraispán által IV. Lászlónak nyújtott 300 ezüst márka hitel, amelyért cserébe az uralkodó két Nyitra megyei falvat adományozott neki.³⁵ A zsidó udvari embereknek tett legnagyobb ismert uralkodói földadomány, Komárom vára és a hozzá tartozó uradalom Henel ispán és a fiai kezén szintén udvari ügyleteikkel áll-

hatott kapcsolatban.³⁶ A hitelezésnél és a távolsági kereskedelmi ügyleteknél azonban szorosabb és jövedelmezőbb kapcsolat lehetett a királyi kamarák kibérlése, és ezáltal udvari hivatal viselése. Ezt a szerepkört pénztökével rendelkező városi kereskedők töltötték be általában a korszak királyi udvaraiban. Különleges viszont az, hogy zsidók még az 1280-as évek elejéig betöltötték udvari hivatalt a Magyar Királyságban, annak ellenére, hogy II. András király az ún. Aranybullában (1222) és annak megújításban (1231) elrendelte, hogy sem zsidót, sem muszlimot ne alkalmazzanak kamaraispánként, és ezt az egyháznak tett esküvel is megerősítette 1233-ban.³⁷ Mégis a IV. lateráni zsinat (1215) döntésének érvényt szerezni akaró pápai hatalommal szemben a magyar királyok egészen IV. Lászlóig hol felmentést szerezve, hol az egyházi rosszallás ellenére folytatták zsidók alkalmazását ezekben a hivatalokban.³⁸ Az utolsó név szerint ismert zsidó pénzverő kamaraispánról, Fredmannról a király és Fülöp pápai legátus közötti küzdelem mélypontján 1280 februárjában hallunk, és ezután már kizárólag keresztények töltötték be a kamaraispáni méltóságokat. Okleveles forrásokból a következő listát lehet összeállítani az ismert zsidó kamaraispánokról, feltüntetve ismert működésük idejét is. Sámuel (? lehet, hogy muszlim, 1232 előtt), Teka (1232 előtt), Henuk/Henel (1250 körül), Henel fiai Wolflin (Voluelinus), Altman és Neklin (1265 előtt, illetve Wolflin (Weluen) 1261) és Fredmann (1280–1282 körül).³⁹ A zsidó pénzverő kamaraispánok működésének emlékei azok az ezüst denárok, amelyekben héber betűjeleket is megfigyelhetünk. Huszár Lajos éremhatározója 16 féle héber betűt tartalmazó éremtípust különböztet meg II. András, IV. Béla és V. István veretei között, amelyekben négy betű (álef, hét,

³² VÉGH 2003.

³³ B. NYÉKHELYI 2003, 43.

³⁴ B. NYÉKHELYI 2003, 27–31.

³⁵ MZsO 1. 31. sz., 54–55; MZsO 9. 1, 2. sz., 27–28.

³⁶ MZsO 1. 26–27. sz., 34–45.

³⁷ 1222: RA 1. 379. sz., 125–126; DRMH 32–35, 95–101; KOMORÓCZY 2013, 10. sz., 66–67. 1231: RA 1. 479. sz., 153; DRMH 36–39, 102–104; KOMORÓCZY 2013, 12. sz., 70–71. 1233: MZsO 1. 15. sz., 13–15; RA 1. 500. sz., 159; EFHU 25. sz., 28; KOMORÓCZY 2013, 13. sz., 71–74. II. András 1233-ban megismételte I. (Szent) László és Kálmán királyok törvényeinek tiltását a zsidók és keresztények közötti házasságról és a zsidók számára keresztény szolgák tartását vagy vásárlását. Megígérte továbbá, hogy a zsidók jellel lesznek megkülönböztetve a keresztényektől.

³⁸ MZsO 1. 10, 12, 16, 17, 20, 24, sz., 6–8, 10–12, 15–19, 21, 31–32; KOMORÓCZY 2013, 11. sz., 67–70.

³⁹ Működésükre és bécsi kapcsolataikra I. KOHN 1884, 91–95, 101, 116–118, 379–383; LINDECK-POZZA 1993; WEISZ 1999; BEREND 2001, 126–128; SZENDE 2016, 129–130.

pé és tét) ismerhető fel.⁴⁰ A betűk elvben összekapcsolhatók ismert kamaraispánok neveivel (Altman, Henel, Fredman, Teka),⁴¹ de egyrészt olvasatuk bizonytalan, másrészt szinte biztosra vehető, hogy nem ismerünk írott forrásainkból minden 13. századi zsidó kamaraispánt.⁴² Fülöp pápai legátus zsinatot tartott a magyar egyház számára Budán 1279-ben, amelyen újra tiltották zsidóknak bármilyen közhivatal betöltését, és mint láttuk nagyjából ezidőben vált végérvényesen lehetetlenné zsidó számára bármilyen hivatal betöltése a magyar királyi udvarban. A zsinat végzése között találunk még egy, a zsidókra nézve fontos pontot, amely előírta megkülönböztető jel viselését: vörös posztóból készült kört a felsőruhán.⁴³ Ez a rendelkezés is a hatvan évvel korábbi IV. lateráni zsinat (1215) határozatait próbálta érvényre juttatni, kérdés mekkora sikerrel.⁴⁴

A zsidó közösségek életében központi szerepet játszó zsinagógák a korszakból Budáról és Sopronból ismeretesek. A soproni Ó-Zsinagógának a műemléki kutatás által feltárt és bemutatott épülete a hagyományos elhelyezést követi, udvar belsejében emelkedik, téglalap alakú belső terét egykor keresztboltozat fedte. Figyelemre méltó díszes keretezésű tórafülkéje és *bimájának* hatszögletű alaprajza.⁴⁵ A budai zsinagóga maradványait eddig csak részben tárta fel régészeti ásatás, amelyből arra lehetett következtetni, hogy belső tere ugyancsak téglalap alakú volt, de ezt két oszlop tagolta két boltozott hajóra. Középen nyolcszögletű *bima* alapépítményei kerültek elő. A budai zsinagóga formája és érdekes módon méretei is a vele egykorú prágai és bécsi zsinagógákkal egyeztek meg.⁴⁶ Ez a kéthajós alaprajz egyébként a középkori askenázi zsinagógák nagyobb méretű emlékeire jellem-

ző.⁴⁷ Külön figyelmet érdemel a budai zsinagóga elhelyezkedése, mivel rendhagyó módon a város egyik kapujához, a Zsidó kapuhoz épült hozzá, és ezáltal forgalmas és védelmi szempontból is fontos helyen építették fel. A budai zsinagóga különleges helyszínére nem ismert előttem párhuzam. A városkapu szomszédsága, és ezáltal a védelmi funkció kiemelt szerepe mindenesetre arra utal, hogy a várost alapító uralkodó bízott a zsidók aktív védelmi szerepében, illetve, hogy a zsidók részt kaptak a város alapításának folyamatában.

A hétköznapi életben nagy szerepet játszó *mikvét*, a rituális fürdőt ugyancsak Budán tárta fel a régészeti kutatás, amelynek szerkezete úgynevezett akna *mikve*. A hegybe mélyülő téglalap alaprajzú aknát boltozat fedi, amelyet szellőző, illetve bevilágító nyílás tör át. Az akna vízzel telt aljától másfél méter magasan faragott kővel és téglával keretelt ajtó nyílik, ahonnan egyeneskarú falépcső vezetett fel az egykori fürdőházba, amely azonban már nem maradt ránk, később készült pincék bolygatása miatt.⁴⁸ Sopronban egy jóval szerényebb, kút formájú *mikvét* tártak fel.⁴⁹

A temetők általában áldozatul estek a későbbi korok pusztításainak. Az épületanyagként felhasznált, majd a műemléki kutatások során kibontott sírköveket Scheiber Sándor gyűjtötte össze katalógusában.⁵⁰ A budai temető helye mind okleveles említésből, mind építkezések során előkerült sírkövek alapján jól ismert. A városon kívül, a Zsidó kapu alatti völgyben terült el, a mai Attila út – Roham utca – Mikó utca – Alagút utca által határolt háztömb helyén.⁵¹ Az itteni építkezések során előkerült, és múzeumba jutott sírkövek közül a legrégebbit Péter fia Peszahnak állították 1278-ban.

⁴⁰ HUSZÁR 1979, 266, 306–307, 310–312, 352–353, 357–359, 399–401, 404–405.

⁴¹ SCHEIBER 1983, 77.

⁴² BEREND 2001, 125–126.

⁴³ MZSO I. 30. sz., 53–54; KOMORÓCZY 2013, 17. sz., 89–92.

⁴⁴ A megkülönböztető jel egyébként logikusan következik a zsidókat a keresztényektől vallási alapon elkülöníteni kívánó egyházi és uralkodói rendelkezések szelleméből. A középkor emberének öltözeete jelezte társadalmi státuszát (egyházi–világi, szabad-szolga), életkorát (gyermek, vagy házas) stb. A vallási eltérést jelző ruhadarabokat is ennek a fényében érdemes értelmezni.

⁴⁵ DÁVID 1978.

⁴⁶ VÉGH 2006a; TAKÁCS 2015. Bécs és Prága I. HELGERT–SCHMID 1998; HELGERT–SCHMID 1999–2000; MITCHELL 2004.

⁴⁷ PAULUS 2007.

⁴⁸ VÉGH 2006a, 134–136.

⁴⁹ GÖMÖRI 1979.

⁵⁰ SCHEIBER 1983. 103. 110–117.

⁵¹ VÉGH 2015, 43.

Miután a zsidók Árpád-kor végi helyzetéről szerzett ismereteinket áttekintettük, érdemes figyelmünket a korábbi idők felé fordítani, és az itt jóval szórványosabban előforduló adatokat a fent ismertett késői adatok fényében értelmezni. Hangsúlyoztuk a zsidók és a város kapcsolatát a 13. században, és most meg kell állapítanunk, hogy a 11–12. századok során a zsidók lakóhelyeire szintén a királyi hatalmi központokban rendelkezünk szórványos adatokkal, tehát az uralkodókhoz kötődő, központi településeken. Jichak ben Mose bécsi rabbi *Or zaurra* („Terjedő fény”) címet viselő és a 13. század első felében keletkezett halákhikus munkájában említi, hogy személyesen járt zsidó közösségekben Esztergomban és Budán (vagyis a mai Óbudán), és foglalkozott ott felmerült vallásgyakorlati kérdésekkel.⁵² A *medium regni* székvárosaiban, Esztergomban, és Budán tehát éltek zsidók, Fehérvárról pedig joggal feltételezhetjük ugyanezt. Emellett az ispáni váraknak, a királyi vármegyei szervezet központjainak a kereskedelemhez is kötődő, váralji települései kínáltak lehetőséget zsidóknak letelepedésre. Szórványos adataink között figyelemre méltó, hogy ebből a korszakból az ország déli részén is maradt fenn említés ott élő zsidókról. Egy ritka irat, az 1140-es években keletkezett végrendelet őrizte meg Bodrogon, az ispáni központban lakó zsidók adásvételi szerződését.⁵³ Egy másik forrásban, Jichak ben Mose rabbi fent említett művében említést tesz nyitrai és jarkai zsidók közötti házasságról.⁵⁴ Nyitra közvetlen közelében egyébként egy Zsidó-hegyet (*mons iudeorum*) is megemlítenek a zobori apátság javainak összeírásában 1113-ban.⁵⁵

Az ezeken a helyeken létrejött közösségek vallásgyakorlati kérdésekben kapcsolatban álltak az askenázi világ korabeli központjaival, amelyről a halákhikus *responsum* irodalom őrzött meg számos példát.⁵⁶ A távolsági kereskedelem is élő kapcsolá-

tokat alakított ki a Magyar Királyság és a keresztény északnyugat királyságainak zsidói között.⁵⁷ Apró jelek mutatják, hogy a kereskedelem során felhalmozott áru- és pénztőke már ekkor is kamatoztatható volt akár a királyi udvarban a hitelezés, vagy a királyi kamarák bérlése terén, akár az előkelőkkel folytatott üzletekben. Jehuda ben Méir ha-Kohén mainzi rabbi egy 1020–1050 körül keletkezett *responsum*ában ír mainzi zsidó kereskedőknek a magyar királynéval ezüstpénz veréséről szóló ügyletéről.⁵⁸ Gutkeled nembeli Márton mester *libertinus*okat vásárolt 1140 előtt bodrogi zsidóktól, akikről fentebb már megemlékeztünk. Az ügyletet a Kálmán király törvényében elrendelt, keresztények és zsidók közti vásárlásokat hitelesítő *cartula sigillatára* vezették.⁵⁹ Gutkeled nembeli Vid mester elzálogosította nemzetsége csatári monostorának értékes Bibliáját Farkas vasvári zsidónál a 13. század első felében.⁶⁰

A zsidók számára addigi életmódjuk fokozatos nehezédesét a keresztény Magyar Királyság lassú kiépülése jelentette, amely a 11. század elején kezdődött és a 12. század elejére tudta elérni a pogány hit háttérbe szorulását és tömeges felváltását a kereszténységre. A változás zsidókat érintő szigorú, elkülönítő szabályai I. (Szent) László és I. Kálmán királyok törvényeiben jelentek meg a 11–12. századok fordulóján. Ezekben rendelkeztek először úgy, hogy zsidó bocsássa el keresztény feleségét; ne vegyen, ne adjon el és ne tartson keresztény szolgát; vásárnap, vagy más nagyobb ünnepen ne végezzen munkát; vásárolhat földbirtokot, de csak a püspöki székhelyeken lakhat; keresztény ne vegyen zsidó által megvetett húst; továbbá, ha keresztények és zsidók egymástól vásárolnak, vagy egymásnak háromnál több *pensa* értékű kölcsönt adnak, az ügyről a pecsétjükkel ellátott feljegyzést kell készíteni. A törvények a keresztények és zsidók elkülönítésé-

⁵² HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 20, 21. sz., 155–159.

⁵³ KUMOROVITZ 1944–1946; MZsO 10. 1. sz., 43.

⁵⁴ HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 25. sz., 166–167). A Jarka (YRQ') helynév feloldása máig megoldatlan, a felmerült megoldások, a Pécs melletti Ürög és valamelyik Árki nevű helyiség, egyike sem tűnik eléggé indokoltnak.

⁵⁵ RA 1. 46. sz., 17; CDES 69. nr., 64–69; MARSINA 1993, 27.

⁵⁶ HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 18. sz., 116–119, 129–142, 149–151.

⁵⁷ HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 6, 7, 8, 16. sz., 112–119, 143–144; KOMORÓCZY 2013, 3/b-c. sz., 51–53.

⁵⁸ HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 5. sz., 107–111; KOMORÓCZY 2013, 3/a. sz., 49–51.

⁵⁹ KUMOROVITZ 1944–1946; MZsO 10. 1. sz., 43; SZENDE 2014, 244–245.

⁶⁰ FEJÉRPATAKY 1892–1893, 9–10; MZsO 5/1. 7. sz., 11.

re törekedtek, általában a zsidók hátrányára, de az együttélés keretei között.⁶¹

A Magyar Királyság, bár anyagi és szellemi értelemben még szerényebb lehetőségekkel rendelkezett nyugati szomszédainál, az Árpád-kor századai alatt biztos lakóhelyet biztosított a zsidók számára, ahová nem értek el sem a keresztes hadjáratokat kísérő hisztérikus pogromok, sem a rituális gyilkosságok vádjai. Fontos kiemelnünk, hogy ismereteink szerint Árpád-kori uralkodóink nem kezdeményeztek vagyonfosztó sarcolásokat, és nem üzték ki országukból a zsidókat, ahogyan az megtörtént például Angliában (1290) és Franciaországban (1182, 1306).⁶²

A Szent István király előtti pogány fejedelmek idején a keresztény, muszlim vagy zsidó hit követését még felülírta az uralkodónak feltétlen engedelmességgel tartozó kapcsolat, amint az a sztyepei birodalmakban évszázadokon keresztül gyakorlat volt. Ibrāhīm ibn Ya‘qūb az andalúziai zsidó származású, de arabul író kereskedő a 10. század közepén Prága és az ott tartott vásár leírásában meg-

emlékezik a magyarok országából érkező muszlim, zsidó és magyar kereskedőkről, akik áruikért cserébe rabszolgákat, önt és szőrméket vásároltak és vittek magukkal.⁶³ A zsidó jelenlét tehát már az Árpád-házi fejedelmek országában is egyértelműen adatolt. Az a kérdés, hogy ez a kapcsolat már a honfoglalást megelőzően is fennállt-e, már régóta foglalkoztatja a történettudományt.⁶⁴ A honfoglalás előtt a magyar törzsek azzal a Kazár Birodalommal álltak szoros kapcsolatban, amelynek uralkodó rétege a 8. században felvette a zsidó vallást. A magyarokhoz csatlakoztak a 9. század folyamán egy belháborút követően kazár eredetű kabar törzsek is. Ebből a tényből kiindulva, rengeteg elmélet született a magyar történettudományban pro és kontra a honfoglaló magyarok között jelenlévő zsidó vallású csoportokról. A rendelkezésre álló történeti (írások és régészeti) források és nyelvészeti vizsgálatok, a magyar őstörténet számos alapvető kérdéséhez hasonlóan, jelenleg nem elegendőek ahhoz, hogy a kérdésre egyértelmű választ lehessen adni.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

AO: *Anjou-kori oklevéltár* 8. (1324). Szerk.: Blazovich L. Budapest–Szeged 1993.

ÁÚO: *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* 1–12. Közzé teszi Wenzel G. Pest 1860–1874.

CJH: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár* 1. 1000–1526. közötti törvénycikkek. Az 1000–1301 között alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta: Nagy Gy. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus D. Budapest 1899.

CDES: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1. *Inde ab a. DCCCV usque ad a. MCCXXXV*. Ed.: Marsina, R. Bratislava 1971.

DRMH: *Decreta regni mediaevalis Hungariae* 1. (*The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* 1). 1000–1301. Ed.: Bak, J. M. – Bónis, Gy. – Sweeney, J. R. Idyllwild 1999².

EFHU: *Elenchus fontium historiae urbanae* 3/2. Ed.: Kubinyi, A. Budapest 1997.

⁶¹ I. (Szent) László király első törvénykönyve (szabolcsi zsinat határozatai, 1092), 10, 26. fejezet (CJH 52–53, 58–59; DRMH 55, 57, 119, 121; KOMORÓCZY 2013, 5. sz., 55–58). Kálmán király első törvénykönyve (tarcali gyűlés végzései, 1100 körül), 74, 75. fejezet (CJH 116–117; DRMH 30, 93; KOMORÓCZY 2013, 6. sz., 58–60). Kálmán király második törvénykönyve (esztergomi zsinat határozatai, 1105–1116 között), 62, 63. fejezet (DRMH 64, 128; KOMORÓCZY 2013, 7. sz., 60–61). Kálmán király harmadik törvénykönyve (1104–1116 között), 1, 2, 3. fejezet (CJH 120–121; KOMORÓCZY 2013, 8. sz., 62–64).

⁶² Egyetlen kivételt ismerünk. A mainzi *Memorbuch* egyik liturgikus költeménye tartott fent egy sort a pozsonyi Jónáról és társairól, akik mártírhálált haltak. Az esemény keltezését a kiadó a 13. század közepére teszi közvetett érvek alapján (HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003, 26. sz., 168–171).

⁶³ KOMORÓCZY 2013, 1. sz., 45–47; KMOŠKÓ 2000, 242.

⁶⁴ UHRMAN 2020.

- HÉBER KÚTFORRÁSOK 1881: Kohn S.: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881.
- HÉBER KÚTFORRÁSOK 2003: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig (Hebrew Sources Relating to the History of Hungary and Hungarian Jewry in the Middle Ages (from the Beginnings until 1686))*. Hungaria Judaica 16. A héber szövegeket gyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta Spitzer, Sh. J. Szerk.: Komoróczy G. Budapest 2003.
- KMOSKÓ 2000: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* 1/2. Magyar Östörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi I. Szeged 2000.
- KOMORÓCZY 2013: Komoróczy G.: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény*. Pozsony 2013.
- MES: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* 1–2. Ed.: Knauz, F. Strigonii 1874–1882; 3. Ed.: Dedek, L. C. Strigonii 1924; 4. Ed.: Dreska, G. – Érszegi, G. – Hegedűs, A. – Neumann, T. – Szovák, K. – Tringli, S. Strigonii–Budapestini 1999.
- MZsO: Friss Á.: *Magyar Zsidó Oklevéltár – Monumenta Hungariae Judaica* 1. Budapest 1903; 2. Gyűjtötte és összeállította Mandl B. Budapest 1937; 5/1. Szerk.: Grünvald F. – Scheiber S. Budapest 1959; 8. Szerk.: Scheiber S. Budapest 1965; 9. Szerk.: Scheiber S. Budapest 1966; 10. Szerk.: Scheiber S. Budapest 1967; 13. Szerk.: Scheiber S. Budapest 1970.
- PEST MEGYE 1938: Bártfai Szabó L.: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest 1938.
- RA: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica* 1–2/1. Szerk.: Szentpétery I. Budapest 1923–1943; 2/2–3. Szerk.: Szentpétery I. – Borsa I. Budapest 1961; 2/4. Szerk.: Szentpétery I. – Borsa I. Budapest 1987.
- REGESTEN 2005: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter* 1. Ed.: Brugger, E. – Wiedl, B. Innsbruck 2005.
- SCHEIBER 1992: Scheiber S.: Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez (Hebräische und jiddische Quellen und Daten zu der Geschichte Ungarns). *Lymbus Művelődéstörténeti Tár* 2 (1990) 7–18.
- SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Ed.: Szentpétery E. Budapestini 1937–1938.
- UB: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. Bearb.: Lindeck-Pozza, I. Graz 1975.

SZAKIRODALOM

- BEREND 2001: Berend, N.: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511523106>
- BEREND 2012: Berend N.: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban, 1000 k.–1300 k.* Máriabesnyő–Gödöllő 2012.
- BÜCHLER 1901: Büchler S.: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. Budapest 1901.
- DÁVID 1978: Dávid F.: *A soproni ó-zsinagóga (The old synagogue of Sopron)*. Budapest 1978.
- EUROPAS JUDEN 2004: *Europas Juden im Mittelalter. Katalog zur Ausstellung im Historischen Museum der Pfalz, Speyer, 19. November 2004 bis 20. März 2005*. Ostfildern 2004.
- FEJÉRPATAKY 1892: Fejérpataky L.: *Kálmán király oklevelei*. Budapest 1892.
- FEJÉRPATAKY 1892–1893: Fejérpataky L.: *A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyvszemle* 1 (1892–1893) 5–22.

- GÖMÖRI 1979: Gömöri J.: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. *Soproni Szemle* 33:3 (1979) 222–242.
- HARASZTI 1999: Haraszi Gy.: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. In: Haraszi Gy.: *Két világ határán*. Budapest, 1999, 7–56.
- HARASZTI 2014: Haraszi Gy.: *Pannóniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig 1. Hágár földjén: A kezdetektől az ország három részre szakadásáig (From Pannonia to Hungary. The annotated Chronology of the Hungarian Jewry from Prehistory to Present-day 1. In Hagar's Land: from Prehistory to the Splitting of Hungary into Three Parts (1541)*. Budapest 2014.
- HELGERT–SCHMID 1998: Helgert, H. – Schmid, M.: Die spätmittelalterliche Synagoge in Wien (13–15. Jahrhundert). *Beiträge zur Mittelarchäologie in Österreich* 14 (1998) 161–178.
- HELGERT–SCHMID 1999–2000: Helgert, H. – Schmid, M.: Das mittelalterliche Synagoge auf dem Judenplatz in Wien. Baugeschichte und Rekonstruktion. *Wiener Jahrbuch für Jüdische Geschichte, Kultur und Museumswesen* 4 (1999–2000) 91–110.
- HUSZÁR 1979: Huszár, L.: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest 1979.
- KOHN 1884: Kohn S.: *A zsidók története Magyarországon 1*. Budapest 1884.
- KOMORÓCZY 2012: Komoróczy G.: *A zsidók története Magyarországon 1. A középkortól 1849-ig*. Hungaria Judaica 26. Pozsony 2012.
- KUBINYI 1995: Kubinyi A.: A magyarországi zsidóság története a középkorban (History of the Jews in medieval Hungary). *Soproni Szemle* 48/1 (1995) 2–27.
- KUMOROVITZ 1944–1946: Kumorovitz L. B.: A Kálmán-kori „cartula sigillata”. *Turul* 58–60 (1944–1946) 29–33.
- LINDECK-POZZA 1993: Lindeck-Pozza, I.: Juden zwischen Ungarn und Österreich im Mittelalter. In: *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 92. Bearb. Kropf, R. Eisenstadt 1993, 13–22.
- MARSINA 1993: Marsina, R.: Das Judentum in der Slowakei im Mittelalter. In: *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur und Lebenswelt der Juden im burgenländisch-westungarischen Raum und in den angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 92. Bearb. Kropf, R. Eisenstadt 1993, 23–35.
- MITCHELL 2004: Mitchell, P.: Synagoge und jüdisches Viertel im mittelalterlichen Wien. In: *Synagogen, Mikwen, Siedlungen. Jüdisches Alltagsleben im Lichte neuer archäologischer Funde*. Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt 19. Eds.: Wamers, E. – Backhaus, F. Frankfurt, 2004, 139–150.
- B. NYÉKHELYI 2003: B. Nyékhelyi D.: *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren (Archeological excavation of a medieval well in Szent György Square of Buda Castle)*. Monumenta Historica Budapestinensia 12. Budapest 2003.
- PAULUS 2007: Paulus, S.: *Die Architektur der Synagoge im Mittelalter. Überlieferung und Bestand*. Petersburg 2007.
- SCHEIBER 1960: Scheiber S.: *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*. Budapest 1960.
- SCHEIBER 1983: Scheiber, A.: *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*. Budapest–Leiden 1983.
- SZENDE 2010: Szende K.: Sopron településszerkezete és topográfiája a magyar honfoglalástól a 17. század végéig. In: *Sopron. Magyar Várostörténeti Atlasz 1*. Összeáll.: Jankó F. – Kücsán J. – Szende K. Sopron 2010.

- SZENDE 2014: Szende, K.: Laws, Loans, Literates: Trust in Writing in the Context of Jewish-Christian Contacts in Medieval Hungary. In: *Religious cohabitation in European towns (10th–15th Centuries)* (*La cohabitation religieuse dans les villes Européennes, Xe - XVe siècles*). Eds.: Tolan, J. V. – Boisselier, S. Turnhout 2014, 243–271. <https://doi.org/10.1484/M.RELMIN-EB.5.103872>
- SZENDE 2016: Szende, K.: Traders, 'Court Jews', Town Jews: The Changing Role of Hungary's Jewish Population in the Light of Royal Policy between the Eleventh and Fourteenth Centuries. In: *Intricate Interfaith Networks in the Middle Ages. Quotidian Jewish-Christian Contacts*. Ed.: Shoham Steiner, E. Turnhout 2016, 119–151. <https://doi.org/10.1484/M.HDL-EB.5.112700>
- TAKÁCS 2015: Takács Á.: Árpád-kori zsinagóga Budán. In: *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Székesfehérvár 2015, 253–262.
- UHRMAN 2020: Uhrman I.: Scheiber Sándor és az ún. kabar-zsidó elmélet. In: Uhrman I.: *Kazárok, zsidók, magyarok*. Scripta Iudaica 7. Máriabesnyő–Gödöllő 2020, 169–203.
- VÉGH 2003: Végh A.: A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása (előzetes jelentés). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 31 (2003) 167–190.
- VÉGH 2006: Végh A.: *Buda város középkori helyrajza* 1. Monumenta Historica Budapestinensia 15. Budapest 2006.
- VÉGH 2006a: Végh A.: Buda város első zsidónegyedének emlékei az újabb ásatások fényében (The remains of the first Jewish quarter of Buda in the light of recent excavations). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 125–148.
- VÉGH 2009: Végh A.: Buda város középkori helyrajza: telekosztás és térszervezés egy alapított városban. *Urbs* 4 (2009) 35–49.
- VÉGH 2011: Végh, A.: Les synagogues de Buda (XIVe et XVe siècles): fouilles récentes. In: *Archéologie du judaïsme en France et en Europe. Colloque international, Paris, 14 et 15 janvier 2010*. Ed.: Salmona, P. – Sigal, L. Paris 2011, 215–224. <https://doi.org/10.3917/dec.salmo.2011.01.0215>
- VÉGH 2015: Végh A.: *Buda* 1. (1686-ig). Magyar Várostörténeti Atlasz 4. Budapest 2015.
- WEISZ 1999: Weisz B.: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemlről*. Szerk.: Homonnai S. – Piti F. – Tóth I. Szeged 1999, 151–161.
- ZOLNAY 1987: Zolnay L.: *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik (The Jews in medieval Buda and their synagogues)*. Budapest 1987.

IN THE LAND OF HAGAR
JEWISH COMMUNITIES OF THE KINGDOM OF HUNGARY
DURING THE ÁRPÁDIAN PERIOD

ANDRÁS VÉGH

The study attempts to summarize the history of the Jews who lived in the Árpáodian period in the Kingdom of Hungary, based on the current state of research. Our knowledge of this era is very limited. Coeval written sources are scarce in general, but ones related to Jews are even less frequent. Despite systematic research, the few documents to rely on include only some laws concerning Jews by Hungarian kings, church orders, a couple of charters, a small number of (primarily halakhic) documents in Hebrew, and sporadic mentions in texts in Arabic and Greek. Buildings and objects, primarily those from archaeological research, can only sporadically supplement written sources. Guided by the characteristics of the sources, the current state of our knowledge is presented in this study in a reversed chronological order, starting with the relatively well-known period after the Mongol invasion (1241–1242) and heading backward in time to when Hungarians and Jews first established contacts, an era our knowledge of which is still full of white spots.

In the second half of the 13th century, Jews resided exclusively in the developing new towns. These included the royal residential towns of the central region of the kingdom: Esztergom, Fehérvár and Buda, as well as major trade centres along the main routes to the west, to Italy (Körmend and Vasvár), to the German provinces along the Danube (Sopron and Pozsony/Bratislava), to the Czech Kingdom (Nyitra/Nitra), and to Silesia (Trencsén/Trenčín).

King Béla IV, who strongly supported urban development, saw it necessary to regulate the rights of the Jews living in his kingdom in more detail than before in a royal charter issued in 1251. In this early stage of the birth of cities, Jews generally settled within cities close to their synagogues and to each other. The ghetto-like Jewish quarter that appeared later was still unknown at that time, Jewish houses were mixed with Christian houses. Synagogues, which played a central role in the life of Jewish communities, are known from Buda and Sopron from this period. The most affluent Jews even maintained contact with the royal court. This contact had a double purpose: Jews provided the court with special items and loans and rented royal chambers. Both activities can be linked with urban merchants with considerable financial assets in the period. This situation, namely, that Jews were allowed to be counts of chamber (*comites camere*, *Kammergraf*), even in the early 1280's is exceptional. The decrees issued by the Council of Buda in 1279 confirmed the ban for Jews on filling public offices. In the archaeological record, coins with Hebrew letters mark the activity of Jewish counts of chamber.

During the 11th–12th centuries, we also have sporadic data on the places of residence of Jews in the royal centres of power. For the Jews, the gradual development of the Christian Kingdom of Hungary meant that their way of life became progressively harder. The strict, segregating rules of the change affecting Jews appeared in the laws of King László I (Saint) and King Kálmán I at the turn of the 11th and 12th centuries. At the time of the pagan princes, before King (Saint) Stephen I and the foundation of the Hungarian Kingdom, the dynamics of the connection between the ruler and his subjects imitated a structure usual in nomadic states in the steppe region for centuries: unconditional obedience came before any (Christian, Muslim, or Jewish) religion. In his description of mid-10th-century Prague, Ibrāhīm ibn Ya'qūb mentions Muslim, Jewish and Hungarian merchants from the land of Hungary. Was this connection established preceding the Hungarian landtaking? The available historical (written and archaeological) sources and linguistic studies, as with many fundamental questions of Hungarian prehistory, are currently not sufficient to give a clear answer to the question.

29th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

Budapest, November 15–16, 2019

